प्रकाश गोळे

महाराष्ट्रातले पक्षी

मुंबईच्या नॅचरल हिस्टरी सोसायटीने महाराष्ट्रात आढळणाऱ्या पक्ष्यांची एक यादी प्रसिद्ध केली आहे. या यादीत पक्ष्यांच्या ५४० जाती आणि उपजाती समाविष्ट आहेत. ही यादी १९८१ साली प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर पक्षी-निरीक्षकांना इतरही काही पक्षी महा-राष्ट्रात आढळले. त्यामुळे महाराष्ट्रात आढळ-लेल्या पक्ष्यांच्या जातींची संख्या आता साडेपाचशेच्या आसपास आहे. तुलना करायची म्हटले तर रशिया (सोव्हिएट युनियन) वगळता युरोपातल्या कोणत्याही देशापेक्षा ही संख्या निश्चित जास्त आहे. चीन आणि आग्नेय आशियातले काही देश वगळले तर आशियातील इतर देशांत आढळणाऱ्या पक्ष्यां-पेक्षाही महाराष्ट्रात जास्त पक्षी आढळतात.

मात्र साडेपाचशेपैकी ४० जातींचे पक्षी महाराष्ट्रात फारच क्वचित आढळलेले आहेत. त्यांपैकी काहींची तर एकदाच नोंद झालेली आहे. साडेपाचशेपैकी २५५ जाती-उपजाती ह्यांना स्थानिक पक्षी म्हणावे लागेल म्हणजे या जाती बाराही महिने महाराष्ट्रात वास्तव्य करून असतात. तसेच २५५ जातींचे पक्षी महाराष्ट्रात ये-जा करतात, म्हणजे स्थानिक किंवा आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर करतात.

आता आपल्या पक्ष्यांविषयी आपल्या माहितीचा आढावा घेऊ. महाराष्ट्राचे रहिवासी असे जे २५५ जातींचे पक्षी आहेत, ते सर्व महाराष्ट्रातील कोणत्या तरी भागात घरटी बांधतात, पिले वाढवितात, एवढेच निदान ते अंडी घालतात असे आपण गृहीत धरतो. पण या पक्ष्यांकडे बारकाईने पाहिले तर असे दिसते की त्यांपैकी १६८ जातींविषयी

-च फक्त आपल्याला असं म्हणता येतं की हे पक्षी महाराष्ट्रात स्वारी करतात. म्हणजे उरलेल्या ८४ जातींविषयी, ते महाराष्ट्रात स्वारी करतात की नाही, याविषयी अजून संदेह दिसतो. तसंच पुष्कळ जातींचे पक्षी असे आहेत की ते महाराष्ट्रा-त सर्वत्र स्वारी करीत नाहीत, तर एका विशिष्ट भागातच करतात. उदाहरणार्थ, काही केवळ समुद्रकिनाऱ्यावरच करतात, तर काही फक्त डोंगर-भागात आढळतात, वगैरे. शेवटी ज्या पक्ष्यांविषयी आपल्याला खरोखरच सर्वांगीण स्वरूपाची माहिती आहे, असे पक्षी किती, असं विचारलं, तर फक्त २५ जातीं-विषयी आपल्याजवळ भरघोस माहिती आहे असं दिसतं. या २५ जातींच्या पक्ष्यांमध्ये कावळा, चिमणी, पारवा, पोपट, मैना, मोर असे माणसांच्या जवळपास आढळणारे सुपरिचित पक्षी आहेत. याचा अर्थ असा की वन्य पक्ष्यांविषयी आपल्याजवळ माहिती अपुरी आहे आणि ती वाढवायला भरपूर वाव आहे.

महाराष्ट्रात आढळणाऱ्या पक्ष्यांपैकी फक्त ५ टक्के पक्ष्यांबाबतच आपल्याजवळ पुरेशी माहिती आहे, ९५ टक्के पक्ष्यांविषयी माहिती पुरेशी नाही, असं जर म्हटलं तर नेमकी आपल्याजवळ माहिती तरी काय आहे हे पाहिलं पाहिजे. आपल्याजवळची माहिती ही मुख्यतः डॉ सालिम अली आणि डिलन रिप्ले यांनी भारतीय पक्ष्यांवर जे १० खंड प्रसिद्ध केले आहेत, त्यावर आधारीत आहे. या दहा खंडांमध्ये ~~[illegible]~~ भारतात आढळलेला आणि आढळणारा प्रत्येक पक्षी, कोणत्या भागात दिसतो, कोणत्या प्रकारच्या नैसर्गिक प्रदेशात राहतो, त्याचे भक्ष्य

कोणते, त्यांच्या सवयी कशा आहेत, तो घरटे कुठे आणि कोणत्या प्रदेशात बांधतो, त्याची अंडी कशी असतात, पिले कशी दिसतात, मादी कशी असते, अशी माहिती दिलेली आहे. या खंडांमध्ये संपूर्ण भारताचा विचार केला असल्याने एखादा पक्षी भारतात कुठे कुठे आढळतो, याची माहिती देताना भारतीय उपखंडात आढळणाऱ्या नैसर्गिक प्रदेशांचा उल्लेख येतो, पण भारतातल्या निरनिराळ्या राज्यांचा येतोच असं नाही. उदा. हिमालय, सह्याद्री किंवा पश्चिम घाट, पर्वतपायथ्याचा भाबर, गंगा-यमुनेचं खोरं, कच्छचे रण, राजस्थानमधील वाळवंटी प्रदेश, अंदमान-निकोबार बेटे यांमध्ये आढळणारे पक्षी. असे उल्लेख येतात; पण महाराष्ट्र, कर्नाटक, बंगाल अशा राज्यांचे उल्लेख क्वचित ~~आढळणाऱ्या पक्ष्यां~~ वर उल्लेखलेल्या भारतातल्या पक्ष्यां-विषयी अली आणि रिप्ले यांनी दिलेली माहिती पाहिली की काही मनोरंजक गोष्टी कळतात तर माहितीची उणीव नेमकी कुठे जाणवते तेही लक्षात येते. सागरावर आणि समुद्रकिनाऱ्याने आढळणारे पक्षी महाराष्ट्राच्या किनारपट्टीने ~~[illegible]~~ दिसणार हे उघड आहे. या पक्ष्यांमध्ये, सागरावर संचार करणारे, सागर ओलांडणारे असे शीअरवॉटर, पेट्रेल, ट्रॉपिक-बर्ड, फ्रिगेट-बर्ड असे पक्षीही कोकणाच्या किनाऱ्यावर दिसल्याची नोंद आहे. मोसमी वाऱ्यांच्या झोताबरोबर पुष्कळदा हे पक्षी किनाऱ्याकडे रेटले जातात आणि पावसाळ्यात दृष्टीस पडतात. किनारपट्टी-वर आता जंगल फारसे उरले नसले तरी नारळी-पोफळीच्या बागा, आंबे-फणस, काजू अशा सदाहरित वृक्षांच्या राया आणि पावसाळ्यात पाण्याने भरलेली भातशेते यांमधून काही विशिष्ट प्रकारचे पक्षी फक्त कोकणातच आढळतात. त्यामध्ये

लिटल ग्रीन हेरॉन, व्हाइट-बेलिड सी ईगल, रेड स्परफाउल, वॉटर कॉक किंवा कोरा, कार्लू, ऑयस्टर कॅचर हे दोन पायांचे किनाऱ्याने आढळणारे पक्षी. निरनिराळे गल आणि सामुद्रिक टर्न, ओनेश किंवा मोठा हॉर्नबिल, स्टॉर्कबिल्ड किंगफिशर, निरनिराळे ड्रोंगो, कोटी, सुंदर फ्लायकॅचर, ~~व~~ वॉर्बलर, व सनबर्ड असे रंगीबेरंगी व सुंदर पक्षी आहेत.

किनारपट्टीच्या पश्चिमेला दुर्गम सह्याद्री आणि त्यावरील महाबळेश्वर, रामसेश्वर, भीमाशंकर अशी पठारे आणि किल्ले असलेला सह्याद्री आहे. या डोंगराळ प्रदेशात, सुमारे २०० जातींचे पक्षी सापडल्याची नोंद आहे. महाबळेश्वर, भीमाशंकर, कोल्हापूरच्या दक्षिणेकडील डोंगर-रांगा यांवर अजून बऱ्यापैकी ~~जंग~~ जंगल टिकून आहे. अशा जंगलांमध्ये ससाणा, गरुड यांसारखे शिकारी पक्षी, उदा. ब्लॅक ईगल, शाहीन फाल्कन. ग्रे जंगल फाउल हा रानकोंबडा, निरनिराळी जंगली कबुतरे व पारवे, ब्लॉसमहेडेड व ब्लूविंग्ड हे दोन प्रकारचे पोपट, स्थानिक व स्थलांतरीत कोकिळा, सुभग, नाइटजार, अतिवेगवान अल्पाइन स्विफ्ट, कुटुर कुटुर ओरडणारा बार्बेट, सुंदर सुतार पक्षी. दिपा[illegible] फेअरी ब्लू-बर्ड, फ्लायकॅचर, शामा, उत्तम गाणारे थ्रश व आयोरा, फॉरेस्ट वॅगटेल, सनबर्ड किंवा स्पायडरहंटर, स्लेटेड नैटिंग असे विविध पक्षी पहायला मिळतात.

सह्याद्रीच्या उंच रांगांच्या पूर्वेकडे सह्याद्री पर्वताच्या उपरांगा, ~~[illegible]~~ सरळसपाट पठारे व पश्चिम महाराष्ट्र या नावाने ओळखला जाणारा प्रदेश येतो. या प्रदेशात पाऊस बेताचाच पडतो. पण पुष्कळसा सपाट प्रदेश, त्यामधून वाहणाऱ्या नद्या, त्यांच्यावर धरणे, त्यावरची बागायती शेती-जमीनीचे उभी राहिलेली लहानमोठी गावे व शहरे आणि त्यांच्या आधाराने

उभे राहिलेले कारखाने आणि यांचे स्वच्छ असल्याने निरनिराळ्या पक्ष्यांना राहण्यायोग्य प्रदेश इथे निश्चितच आहे. कावळा, चिमणी, मैना, पारवे, होले, घार या माणसाच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या पक्ष्यांबरोबरच इतरही अनेक प्रकारचे पक्षी इथे पहायला मिळतात. त्यामध्ये गावालगती-ची घाण म्हणजे मेलेल्या जनावरांचे मांस साफ करणारी गिधाडे, पड जमिनीत व खडकांमध्ये आसपास आढळणाऱ्या टिटव्या, नदीकाठाने आढळणारे, बगळे, पॉण्ड हेरॉन, धोबी, शेतातील पिकांतून वावरणारे मुनिया, पिपिट, लार्क किंवा स्वालो, माळभागात व उघड्यावर यांमधून आढळणारे पोपट, कोकिळा, सातभाई, हॉर्नबिल, कॉपरस्मिथ किंवा तांबट, सुतार, हळद्या किंवा ओरिओल, बुलबुल, आयोरा, दयाळ, रॉबिन, सन-बर्ड किंवा सूर्यपक्षी, असे पक्षी दृष्टीस पडतात. हिवाळ्यात याशिवाय अनेक प्रकारचे स्थलांतरित पक्षीही इथे दिसतात. त्यामध्ये स्थलांतरित बदके, ससाणे, गरुड, नदीकाठाने फुरफुरणारे सॅन्डपाय-पर स्थलांतरित धोबी, झाडोऱ्यातून आढळ-णारे फ्लायकॅचर, श्राइक्स वगैरे पक्षी प्रामुख्य आहेत.

आणखी पूर्वेकडे महाराष्ट्रातील दुष्काळ प्रदेश येतो. दक्षिणेस सोलापूरपासून उत्तरेस मराठवाड्याचा बहुतेक भाग यात समाविष्ट होतो. यात पाऊस अनियमित आणि कमी पडत असल्याने कोरडी झाडे-झुडुपे, बाभूळ टिकून धरण्याची क्षमता असणाऱ्या वनस्पती यांचे या भागात प्राबल्य आढळते. अलीकडे, कमी पावसाच्या या प्रदेशात उजनी, नाथसागर यासारखे मोठे जलाशय निर्माण झालेले आहेत. ब्रिटिश राजवटीतसुद्धा या दुष्काळी भागात बरेच तलाव बांधले गेले. या तलावांच्या काठाने आणि

आणि कोरडी हवामानाच्या मुख्य मैदानी प्रदेशात खास वैशिष्ट्यपूर्ण पक्षी-जीवन दृष्टीस पडते. माळढोकासारखा दुर्मिळ पक्षी महाराष्ट्रात याच भागात दिसतो. मैदानी प्रदेशात लावा-तित्तिरांशिवाय, पकुर्डे, चिमा, सॅन्डग्राऊझ, धावरी, लोणार, चिंगुबोली, कोर्सर वगैरे पक्षी दिसतात. हिवाळ्यात इथेही विविध स्थलांतरीत पक्ष्यांचे आगमन होते. [illegible] जॅट आणि व्हीटिअर स्थलांतरीत मुनाडे, भोरड्या, ससाणे, चिमा, टिटवे, निरनिराळे बाबलेर-असे पक्षी येतात. हिवाळ्यात निरीक्षण: इथले गावतळी तलावां-च्या जलपृष्ठांची गजबजून गेलेले दिसतात. या जलपक्ष्यांमध्ये स्थलांतरीत बदके व ससाणे, चिखल शिवडयाचे लांब पायांचे पक्षी, प्रॅटिन्कोल, कूट, टेळ, गल्स व टर्नस् वगैरे पक्षी मोठ्या संख्येने दिसतात. गेल्या काही वर्षांत मोठ्या जलाशयांवर फ्लेमिंगोचे थवे वास्तव्य करत आहेत. स्थलांतरीत लांब पक्षीही मोठ्या संख्येने हिवाळ्यात या प्रदेशात येतात. उजनीसारख्या जलाशयावर टर्न, प्रॅटिन्कोल पक्षी समूहाने घरटी बांधतानाही आढळले आहेत.

ईशान्य आणि पूर्व महाराष्ट्र म्हणजे विदर्भातले जिल्हे. या भागात नैऋत्य मान्सून तसेच ईशान्य व आग्नेयकडून येणाऱ्या मोसमी वाऱ्यांमुळे पाऊस पडतो. कोकणाखेरीज स्वाभाविकच या भागात पावसाचे प्रमाण जास्त असल्याने महारा-ष्ट्रातील पानझडी तसेच निमसदाहरीत वनस्प-तींची जंगले याच भागात पहावयास मिळतात. पूर्व मध्य भारतात समाविष्ट असलेल्या या भागात जंगले अजूनही टिकून आहेत आणि वन्य प्राणी व पक्ष्यांसाठी अभयारण्येही येथे घोषित करण्यात आली आहेत. या जंगलातून रंगीत कस्तुरे, पहाडी पोपट, कोकिळेच्या जातीचे पक्षी, घुबडे, हॉर्नबिल, गरुड, सुतार, पिट्टा, काळ्या डोक्याचा आरिओल, ट्री पाई,

मिनिव्हेट, क्लोरोप्सिस, नटॅच, व्हाइट-आय, सूर्यपक्षी वगैरे पक्षी दिसतात. कोकण-पट्टीत आढळणारे काही पक्षी, पश्चिम महाराष्ट्र आणि सोलापूर-मराठवाडा यामध्ये न आढळता, एकदम विदर्भामध्ये आढळतात, याचे कारण म्हणजे पक्षी-निवारा या दोन प्रदेशात सारखे आहेत, हे होय. या प्रदेशात आढळणाऱ्या पक्ष्यांमध्ये सारस क्रौंच हा वैशिष्ट्यपूर्ण पक्षी महाराष्ट्रात फक्त येथेच दिसतो. स्थलांतरीत पक्ष्यांमध्ये ग्रेट क्रेस्टेड ग्रीब या जलपक्ष्याची नोंद अगदी अलिकडे झालेली आहे. नॅचरल हिस्टरी सोसायटीच्या यादीत हा पक्षी नाही. तसेच राजहंस हा पक्षीही येथे दिसतो. शिकारी पक्षी, लांब पायांचे जलपक्षी, बदके, स्टॉर्क्स, फ्लायकॅचर्स, वार्बलर्स, थ्रशेस, रेडस्टार्ट, बंटिंग, वॅगटेल्स व इतर स्थलांतरीत पक्षी या भागात दिसतात.

महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागात आढळणाऱ्या पक्ष्यांचे हे दिग्दर्शन झाले. आता प्रश्न असा आहे की आधुनिक शेती, शहरीकरण व कारखानदारी या तिन्ही दिशांनी घोडदौड करणाऱ्या महाराष्ट्रात पक्ष्यांचे नेमके स्थान काय? या तिन्ही गोष्टींचा पक्ष्यांच्या जीवनावर कोणता परिणाम होतो? आणि मानवी कल्याणाशी पक्ष्यांचा कुठे संबंध पोचतो का?

सुरुवातीलाच एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की भारताप्रमाणेच महाराष्ट्राची लोक-संख्या सतत वाढत आहे. या वाढत्या लोक-संख्येला शेतीसाठी, वस्तीसाठी जमीन लागणार, कारखाने व इतर मानवी उद्योगांसाठीही जमीन वाढत्या प्रमाणात जाणार; या वाढत्या लोक-संख्येला पाणी, पाण्यावर वाढणाऱ्या वनस्पती, झाडे, जंगले व त्यापासून मिळणारे पदार्थ वाढत्या प्रमाणात लागणार. म्हणजेच माणसापासून दूर

च्या प्रदेशात राहणाऱ्या पक्ष्यांना निवाऱ्यायोग्य प्रदेश दिवसेंदिवस कमी होत जाणार. महाराष्ट्रात जंगलांचे प्रमाण आता केवळ एकूण क्षेत्रफळाच्या पाच-आठ टक्के उरले आहे. ही गोष्ट उपग्रहांनी पाठविलेल्या चित्रांवरून स्पष्ट झालेली आहे. भरपूर पाऊस पडणाऱ्या प्रदेशातही सदाहरित व निमसदा-हरित जंगले आता फारशी उरलेली नाहीत. हे वनस्पती-जीवन उद्ध्वस्त झाल्यामुळे पक्षी-जीवनही धोक्यात आलेले आहे. सह्याद्रीच्या परिसरातील पक्षी-जीवनाची जी पाहणी १९८३-८५ या कालखंडात झाली, त्यामध्ये काही विशेष गोष्टी उघड झाल्या. सह्याद्रीच्या ज्या भागात ५० ते ७० इंच पाऊस पडतो, तेथील झाडी तुटली तर तेथल्या मूळच्या पक्ष्यांची जागा कमी पावसाच्या प्रदेशातील पक्षी येथे वास्तव्य करून येतात, आणि येथील पक्षी जास्त पावसाच्या प्रदेशाकडे सरकतात. जिथे पाऊस १०० ते १५० इंच पडतो, अशा प्रदेशात हे पक्षी येतात, पण कोणतीही झाडतोड झाली तर या प्रदेशातले मूळचे पक्षी थोडे आणखी पश्चिमेकडे सरकतात. पण २०० ते ३५० इंच जिथे पाऊस पडतो, अशा प्रदेशात राहणाऱ्या पक्ष्यांचे खाद्य, राहण्याच्या जागा, सवयी या इतक्या वैशिष्ट्यपूर्ण असतात की इथली झाडी तुटली तर त्या पक्ष्यांना अन्यत्र कुठे जाणे कठीण होते आणि त्यांची संख्या निश्चित घटत जाते. इतर प्रदेशात जसे कमी पावसाच्या प्रदेशातल्या पक्ष्यांचे आक्रमण होते, तसेही या अतिपावसाच्या प्रदेशात होऊ शकत नाही. कारण ते इथे जगू शकत नाहीत. तेव्हा या अतिपावसाच्या प्रदेशातले जंगल तुटले तर दुहेरी तोटा होतो. मूळ पक्षी मरतात आणि नवीन पक्षी त्यांची जागा घेऊ शकत नाहीत.

कोरड्या सदाहरितीच्या माळावरची झाडी विरळ झालेली आहे. एवढेच नाही तर, रानडी, गवते या ओलितीची झाडी नष्ट झाली आहे. मोकळ्या जागा, कुरणे, माळराने झपाट्याने शेतीसाठी, वस्तीसाठी, कारखानांसाठी जात आहेत. यामुळे आर्थिक माळावरचे, कुरणातले पक्षी देशोधडीला लागून त्यांची जागा इतर पक्षी घेत आहेत. मात्र या बदलाची पाहणी अजून झालेली नाही.

जलाशय आणि नदीकाठ यांवर आढळ--णाऱ्या पक्ष्यांची संख्या आणि विविधता यांमध्येही झपाट्याने बदल घडत आहेत. यांपैकी हिवा--ळ्यात जे पक्षी आढळतात त्यांविषयी झालेल्या एका पाहणीचे निष्कर्ष उपलब्ध आहेत. पुण्यातून वाहणाऱ्या नद्यांच्या परिसरात आढळणाऱ्या पक्ष्यां--मध्ये मोठाच बदल झाला, याच्या गेल्या दहा वर्षांत--ल्या ठळक नोंदी उपलब्ध आहेत. पुण्यातील नद्यां--च्या पाण्यात गटार आणि मैलापाण्याचे प्रमाण जसजसे वाढत गेले, तसतसे कमळपक्ष्यासारखे स्वच्छ पाण्यात आढळणारे पक्षी कमी होऊन त्यांची जागा मैलापाण्यात वाढणारे जंतू व त्यांना खाणाऱ्या पक्ष्यांनी घेतली. नदीतील मासे व जलचर तसेच नदीत वाढणाऱ्या वनस्पती यांच्यातही उल्लेखनीय बदल घडून आले.

जलाशयावर जे पक्षी आढळतात, त्यांची संख्या आणि विविधता वाढण्याचाही प्रत्यय अलीकडे येत आहे. याचे कारण म्हणजे महा--राष्ट्रात आता मनुष्यनिर्मित तलावांची संख्या बरीच वाढली आहे. विशेषतः कमी पावसाच्या प्रदेशात लहान-मोठे बरेच तलाव झाले आहेत. त्यामुळे या तलावांच्या परिसरात आता पक्षीही आढळू लागले आहेत. विशेषतः हिवाळ्यात, यांपैकी काही तलावांवर फार मोठ्या संख्येने स्थलांतरित व इतर पक्षी दिसतात. यांपैकी पुष्कळ-

-मिंगो आणि राजहंस यांना घेऊन आकाश आहे.
करकोचे, क्रौंच, बदक पाठ्यांचे जलपक्षी यांच्या
संख्येतही वाढ झाल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.

१९८७-८८ च्या हिवाळ्यात आपल्या काही
तलावांवर जलपक्ष्यांची प्रत्यक्ष मोजणी करण्याचा
प्रयत्न भारतात प्रथमच झाला. भारतात अन्यत्र काही
ठिकाणीही असा प्रयत्न झाला. अर्थात भारतातील जल-
पक्ष्यांची एकूण संख्या कळण्याच्या दृष्टीने हा प्रयत्न
अगदीच अपुरा होता. तरीसुद्धा ही सुरुवात झाली
हे चांगले झाले. उदाहरणार्थ, पुण्याच्या परिसरातील
जलाशयांवर या हिवाळ्यात निरनिराळ्या जातींची
१२००० स्थलांतरीत बदके आढळली. आता पुढील
वर्षांत यांची संख्या वाढते का घटते हे पाहणे
उद्बोधक ठरेल. यावरून कोणते पक्षी दुर्मिळ होत
चालले आहेत हे समजू शकेल आणि त्यामागची
कारणे शोधता येतील. आतापर्यंत पक्ष्यांच्या संख्ये-
-विषयी कोणतीच माहिती उपलब्ध नसल्याने
त्यांच्या दुर्मिळपणाविषयी निव्वळ अंदाजच
बांधावे लागत होते.

जे पक्षी फारसे कोणाच्या दृष्टीस पडत
नाहीत, ते दुर्मिळ आहेत, हे ढोबळमानाने खरे
आहे. अशा महाराष्ट्रातील दुर्मिळ पक्ष्यांची
एक यादी १९८२ साली झालेल्या महाराष्ट्र पक्षी
मित्र संमेलनाने शासनाला सादर केली होती.
या यादीत पेलिकन, काळ्या मानेचा करकोचा,
फ्लेमिंगो, राजहंस, काळा गरुड, शाही गिधाड,
लाल रानकोंबडा, सारस, वॉटर कॉक, फ्लोरिकन,
स्किमर, धनेश, पिंजरी घुबड वगैरे पक्ष्यांचा
समावेश होता. नवीन वन्यप्राणी संरक्षण काय-
-द्यामुळे यांपैकी बहुतेक पक्ष्यांना संरक्षण
मिळाले आहे. मात्र या पक्ष्यांच्या संख्येत कसे
बदल होत आहेत याची किमान दहा-पंधरा
वर्षांची माहिती संकलित झाल्याशिवाय त्यांच्या

स्थितीविषयी अचूक निदान करणे कठीण आहे.

आता शेवटचा प्रश्न असा की पक्षी असे दुर्मिळ होत चालले तर त्याचा मानवी जीवनावर काही परिणाम होतो का? एकूणच पक्षी आणि पर्यावरण यांचा नेमका संबंध कोणता? आणि मानवी जीवनाशी त्यांचा काही संबंध पोचतो का?

निसर्गाने पक्ष्यांकडे कीटकांची संख्या काबूत ठेवण्याचे काम सोपविले आहे. हे आता सर्वश्रुत आहे. यासंबंधी आपल्याकडे झालेली एक पाहणी उद्बोधक आहे. पक्षी शेतात घुसून धान्ये खातात व शेतकऱ्याचे नुकसान करतात असा त्यांच्यावर नेहमी आरोप केला जातो. या पाहणीमध्ये ज्वारीच्या काही शेतांमध्ये महिनाभर पक्ष्यांचे निरीक्षण करण्यात आले. त्यामध्ये असे आढळले की शेतात येणारे बहुसंख्य पक्षी कीटक खाणारे आहेत. दाणे खाणारे पक्षी काही विशिष्ट जातींचे असतात. त्यांची एकूण संख्या कमी असते आणि ते एका शेतात फार वेळ थांबत नाहीत. या उलट कीटक खाणारे पक्षी शेतात दिवसभर थांबतात आणि कीटक पकडण्याचे काम करतात. याच पाहणीत मात्र असेही आढळले की ज्या शेतात हायब्रीड ज्वारी लावलेली होती, तेथे दाणे खाणारे पक्षी मोठ्या संख्येने येऊन पिकाचे नुकसान करीत होते. यावरून अजूनतरी पक्षी शेतकऱ्यांचा शत्रू की मित्र हे निश्चितपणे ठरविता येत नाही. त्यासाठी अधिक सखोल संशोधनाची आवश्यकता आहे.

मात्र विशिष्ट पक्षी नष्ट करण्याची मोहीम काढली तर कीटकांची संख्या आणि त्यांच्याकडून होणारी हानी वाढते, हे चीनच्या अनुभवावरून स्पष्ट झालेले आहे.

पक्षीजीवनाविषयी सर्वंकष अशी पाहणी भारताच्या कोणत्याच प्रदेशात अजून झालेली नाही.

जी काही माहिती आजतागायत जमा झालेली आहे त्यावरून पक्ष्यांच्या द्वारे पर्यावरणाचा दर्जा समजण्यास आपल्याला मदत होते, असे दिसून आले आहे. उदा. नदीकाठचे विशिष्ट पक्षी नाहीसे झाले आणि त्यांची जागा जर काही विशिष्ट पक्ष्यांनी घेतली तर, नदीच्या परिसराच्या नैसर्गिक परिस्थितीत पडलेला फरक आपल्या ध्यानात येतो. त्यावरून योग्य उपाय योजले पाहिजेत हे कळण्यास मदत होते. पक्षी हे नैसर्गिक परिस्थितीच्या बरेवाईटपणाचे निदर्शक आहेत. येथपर्यंत आपल्या ज्ञानाची मजल पोचली आहे. सतत संशोधन व्यापक व सखोल होईल तसा पक्ष्यांचा कार्यभाग अधिकाधिक स्पष्ट होत जाईल.

जे पक्षी आता दुर्मिळ होत चालले आहेत, ते पक्षीसंवर्धनासाठी योग्य उपाय योजले पाहिजेत हे दर्शवितात. उदा. [illegible], [illegible] आणि माळरानी पक्ष्यांच्या अधिवासांचे रक्षण व संवर्धन केले पाहिजे. वनसंवर्धनासाठी [illegible], अनुकूल जागा [illegible] वृक्षांची निवड, मोठ्या प्रमाणावर लागवड [illegible] पाहिजे. तसेच, ओढे यांच्या पाण्याचा दर्जा सुधारला पाहिजे. गायराने, कुरणे, शेते, वनराया, स्वच्छ पाण्याचे तलाव, नदी, ओढे व बागा असे विविध प्रकारचे पक्षी-निवास राखले पाहिजेत. १९७८ [illegible] पुण्यासारख्या शहरात पक्ष्यांची संख्या व विविधता भरपूर आढळली होती. शहरांत [illegible] केवळ काँक्रीटच्या इमारतींच्या [illegible] झाले नाही, विविध प्रकारचे पक्षी-निवास टिकून राखले गेले, तर ही संख्या, विविधता कमी होणार नाही. निसर्गातील विविधतेचे जेवढे संरक्षण होईल तेवढे ते सकल सजीवांना उपकारक होईल. मग तो पक्षीही असो आणि माणूसही असो!